

INTERVJU: Eliezer Papo

Na pragu novog dogovora Judaizma i Islama - o suživotu potomaka dvaju Abrahamovih sinova

Razgovarao Filip Mursel Begović

IMAM DOBROG PRIJATELJA JEVREJA, RAZUMIJEMO SE!

“Imam dobrog prijatelja jevreja” (naziv *židov* nećemo koristiti jer me je moj dobri prijatelj jevrej upozorio da je u Bosni sve dobro hodalo dok ih *četrdeset i prve* nisu počeli zvati židovima) ili “imam dobrog prijatelja muslimana!” Ove rečenice često izgovaramo u situacijama kada želimo pokazati da smo otvoreni, tolerantni, da poštujemo drugačije... To da imam ahababa jevreja, meni muslimanu, posve je imponiralo na početku druženja sa sefardskim rabinom Eliezerom Papom. Čak sam se time hvalio, kao da sam postigao nešto veliko i značajno, kao da sam pronašao rijetku životinju izumiruće vrste. Primjerice, moj ushit Eliezerom bio je sličan ushitu japanskog turista koji uspije fotografirati sjevernu medvjedicu negdje kod Hvara. Oduševljenje je ubrzo prekinulo kritičko preispitivanje mog odnosa s Eliezerom. Zar sam jevreje toliko generalizirao da sam, našavši jednog rabina s kojim mogu prijateljski komunicirati, osjetio neizmjernu radost. Kao da sam s drugačijim rabinima prije komunicirao? Ma hajte molim vas, nisam uopće, naravno, ne iz neke mržnje, animoziteta i tome slično, naprosto nisam imao takve prilike. Eliezer je odrastao u Sarajevu, te je njegovo poznavanje Islama i muslimana kudikamo veće od mog poznavanja Judaizma i jevreja. To me je uistinu dojmilo, ali i postidilo, počesto sam za njegove “bosnizme”, u mailovima koje smo razmjenjivali, morao zavirivati u rječnik turcizama.

Dakle, nesvjesno, jevreje sam počesto generalizirao u negativnom smislu, napokon, to priznajem. Čovjeku bude lakše kada shvati da je pogriješio, i da je dobio šansu promijeniti mišljenje. Vjerojatno su moje predrasude prema jevrejima od istog onog korijena od kojega su i one prema muslimanima – iz nemara i neznanja. Od tada sam odlučio osuđivati ispolitiziranost takvih pitanja, i pojedince, no, ne čitave narode – dakle, shvatih, nipošto generalizirati. Međutim, baška muslimani, baška jevreji, ljudi se zavole, a da za to ponekad ne mogu iznaći logičnog razloga. Tako je bilo sa mnom i Eliezerom. Međutim, baška i međureligijska patetika, to je za one emocionalno ishitrene, sklone prenaplašenom sentimentalizmu, rekli bismo - za slabiće. “Imam dobrog prijatelja, razumijemo se!” – to je ono što je bitno, bez suvišnih imenovanja i retrogardnih prozivanja. Razlike i dalje postoje, ali one ne opterećuju, jer, što se tiče odnosa Eliezera i mene nisu u funkciji sukoba, nadmetanja ili nadmudrivanja. Znam da Eliezer voli svoju vjeru i svoj narod, baš kao što i ja volim svoje vjerske i nacionalne vrednote. Zar je to loše? Prezirati treba nacionalizam, klerikalizam i fundamentalizam, a ne patriotizam i vjersku zažarenost! U našem slučaju patriotizam i odnos prema Bogu, svakako može biti integrativno sredstvo, jer nas također povezuje i ljubav prema Bosni.

Upravo zato ovaj intervju s rabinom Eliezerom Papom rođenim 1969. godine u Sarajevu, gdje je 1991. godine diplomirao na Pravnom fakultetu. Iste godine upisuje se na rabinsku akademiju Midraš Sefardi u jeruzalemskom Starom Gradu, u kojoj stiče klasično rabinsko obrazovanje. Studije nastavlja na Hebrejskom Univerzitetu u Jeruzalemu, gdje je 2004. obranio magistarski rad na temu *Književna, jezička i sociološka analiza teatarskih djela Laure Papo Bohorete*. Od 2002. predaje židovsko-španjolski jezik i književnost na Ben-Gurion univerzitetu u Beer-Ševi; a od 2004. godine obnaša funkciju zamjenika direktora Moshe David Gaon Centra za židovsko-španjolsku kulturu na istom univerzitetu. Godine 2009. obranio je doktorsku disertaciju na temu jevrejsko-španjolskih parodija na Pashalnu Hagadu. Objavio je nekoliko naučnih radova na hebrejskom, engleskom, ladinu i bosanskom, na temu židovskog prava i filozofije te židovsko-španjolske književnosti; zatim, nekoliko književnih djela: *La Megila de Saray* (povijesni roman na Ladinu, Jeruzalem, 1999. - nagrada Hebrejskog Univerziteta za promicanje Ladino kulture), *Sefardske priče* (Beograd, 2000.), *Sarajevska megila* (Beograd, 2001. - ušao je u uži izbor za NIN-ovu nagradu i roman godine); osim toga priredio je i zbornik članaka i eseja na temu *Judaizam i ljudska prava* (Sarajevo, 1998., II izdanje – Beograd, 2002.) - te trojezično izdanje *Pashalne Hagade* (Jeruzalem, 1996.).

ULOGA RABINA U JUDAIZMU I USPOREDBA S IMAMOM U ISLAMU

Budući da ne pamtimo kada nam se otvorila mogućnost intervjuirati rabine, i otkako je "Behara" ovo je zapravo prvi put, možda ne bi bilo na odmet da nam odmah defini- raš koja je uloga rabina i kako se postaje rabin?

To je relativno jednostavno. Slično današnjem Islamu, savremeni rabinski Judaizam nije centralizirana religija. Drugim riječima, ne postoji neki jevrejski Papa koji postavlja biskupe, koji opet rukopolažu svećenike; ili neki jevrejski Sveti Arhije- rejski Sinod koji postavlja episkope, koji opet postavljaju sve- ćenike. Već preko hiljadu, skoro hiljadu i po godina, svaka je- vrejska zajednica je univerzum za sebe. Negdje su jevrejske zajednice organizirane na nivou države, drugdje na nivou gra- da ili regije, sve u zavisnosti od historijskog iskustva Jevreja na tom prostoru. Ponegdje, opet, nekoliko različitih jevrejskih općina može funkcionirati u istom gradu. Kao, recimo, kod vas u Zagrebu. U svakom slučaju, nijedna takva jevrejska općina (zajednica) ne polaže računa nekoj drugoj jevrejskoj općini, jer je svaka nezavisna jednako kao sve ostale, bez obzira na njenu veličinu, baš kao što Rumunjska nije manje suverena od SAD-a, iako je bitno manja.

Svaka takva potpuno slobodna zajednica sama prihvaća određenog rabina kao arbitra u svim svojim unutrašnjim stvarima – i to ugovorom, i na određeni rok. Službujući rabi-

ni (kod Sefarda, radije, *hahami* ili mudraci) biraju se, narav- no, iz reda školovanih rabina. E sad, kako se školuje za ra- bina? I to, opet, zavisi od zemlje do zemlje i od vakta do vak- ta. Kod nas u Bosni radilo se o tradiciji zvanoj *šalšelet (h)la- kabala* (naša braća od strica, Arapi, koriste za to sličnu riječ: *silsila*) ili ti: lanac predaje. Znači učiš pred nekim *hahamom* (ako se radi o manjoj općini) ili pred nekim *hahamima* (ako je općina veća, pa u njoj ima i više *hahama*). Često su ljudi iz manjih općina išli na školovanje u veće zajednice, gdje su postojali *Bate Midraš* (jevrejske medrese iliti *ješive*) u kojima su podučavali vodeći stručnjaci jevre- jskog prava. Bilo kako bilo, kada učitelj ili učitelji osjete da je učenik dovoljno potkovan da daje odgovore na poje- dinačna pitanja dadne mu se *semiha* (idžazetnama) koja se zove *Jore?* – *Jore!* (U prijevodu: Je li dostojan da meritorno da upućuje? Jeste!). Ta se *semiha* može ograničiti na samo neko polje jevrejskih nauka, ili se može odnositi na sve grane odjednom, sve u zavisnosti od stupnja do kojeg je pojedini *talmid hahamim* (učenik mudraca) došao. Kasnije, mladi *hahamu* može (a ne mora) dobiti i *semiha* koja se zove *Jadin?* – *Jadin!* (Je li dostojan da sudi? – Jeste!). Tako se postaje *dajan*, ili ti sudac u sporovima.

U ovo vrijeme industrijalizacije svega i svačega, industrijali- ziralo se i jevrejsko učenje – pa se vrlo često mladići šalju u Izrael ili neki veliki centar u dijaspori gdje postoje mega- škole, sa nastavnicima, časovima i pisanim ispitima – rela- tivno slično zapadnim fakultetima. Ja sam prošao kroz oba procesa. Prvo sam, prije rata, učio kod pokojnog Vrhovnog Rabina Jugoslavije, Ham Ribi Cadika Danona *zihrono livraha* (blagoslovljene uspomene); koji je, opet, učio na čuvenom sarajevskom Teološkom zavodu prije II. svjetskog rata, ali i pred svojim ocem, Ham Ribi Danijelom Danonom, *zihrono livraha*. Ovaj potonji je, opet, učio pred svojim ocem, Ham Ri- bi Isakom Danonom, *zihrono livraha* – i tako se taj *šalšelet* proteže natrag do osnivača sarajevske *ješive* Ham Ribi Da- vida ben Jakova Parde, od njega do Venecije (gdje se on ško- lovao) i Soluna (gdje su se školovali njegovi preci), otud opet do Španjolske, Sjeverne Afrike, Babilona – i, na koncu do Izraela, odakle je sve i poteklo. Pred sam rat, 1991. godine, otišao sam za Izrael gdje sam pet godina proveo učeći u jed- noj sefardskoj ješivi, zvanoj *Midraš Sefaradi* (Sefardska medresa) u jeruzalemskom starom gradu, nadomak Zapad- nog Zida (kog nejevreji često nazivaju poprilično uvredljivim imenom: Zid plača) i Hramske Gore, na kojoj se (na mjestu nekadašnjeg jevrejskog *Bet (h)-aMikdaša* ili ti Solomonovog Hrama) danas uzdiže islamski *Bait-ul-Muqaddas* ili *Mešdžid Kubat As-Sahra* (Kupola na Stijeni). Te godine u *ješivi*, defini- tivno spadaju među godine kojih se najradije sjećam – ali sam se, ipak, profesionalno formirao prvenstveno učeći pred Ham Ribi Cadikom Danonom.

Koja je razlika između sefardskog i aškenaskog rabina?

Razlike između sefardskih i aškenaskih rabina uslovljene su različitim intelektualnim tradicijama koje su se razvile u krilu ovih dviju jevrejskih grupa. Aškenaske *ješive* razvile su tradi- ciju *pilpula*, ili kazuistike. Posljedično, cilj školovanja u aške- naskim ješivama nije da pojedinac savlada sveukupnost ka- nonskih tekstova, nego da bude izložen jednom sistemu miš-

ljenja, višekutnom sagledavanju stvari, da bude u stanju do u nedogled nabrajati argumente za i protiv za bilo koje mišljenje izneseno u tekstu koji se analizira. Sefardski učenjaci, s druge strane, nisu veliki ljubitelji *pilpula*, jer smatraju da isti relativizira proces pravne analize. U sefardskim *ješivama* inzistira se prvenstveno na zaokruživanju temeljnog korpusa u svim disciplinama jevrejskih nauka, na savladavanju pravila besprijekornog čitanja teksta Tore u toku bogoslužnja (što se na hebrejskom zove *Keriat (h)a-Tora*, slično islamskom *kiraetu*), te na stalnom zatvaranju rastojanja koji se u procesu učenja stvaraju između učenikovog stalno rastućeg intelektualnog JA i njegovog etičkog JA. Po sefardskoj tradiciji, intelektualizam koji nema jake etičke temelje nužno dovodi do stvaranja neuravnotežene ličnosti.

Ove dvije bitno različite intelektualne tradicije iznjedrile su i različita očekivanja svake pojedine zajednice od rabina. Kada aškenaski jevrejin postavi rabinu određeno praktično pitanje – on očekuje da rabin stupi u raspravu sa samim sobom, ponudi čitav niz argumenata za i protiv, ili čitav spektar mogućih odgovora – i na kraju, relativno nevoljko, suzi dijapazon teoretskih mogućnosti na ono što je praktično najuputnije. Istovremeno, aškenaskom slušaocu je poprilično nebitno da li je rabin u tom procesu pravilno izgovorio svaki hebrejski glas, pravilno naglasio svaku riječ, praveći razlike između kratkih i dugih samoglasnika, i vodeći računa o svim pravilima prozodije. Sefard, s druge strane, očekuje da biblijski citati njegovog rabina budu besprijekorni; a odgovor na bilo koje pitanje konkretan – dakle: kratak, jasan i praktičan. Eventualno beskrajno nabranje argumenata za i protiv Sefard bi doživio kao rabinovo samo-preslušavanje, te sljedstveno kao znak da dotični rabin ne vlada materijom - ili (još gore) da ni sam nije siguran šta i kako treba. U tom slučaju, kao što znamo, naš je svijet sklon zaključku da mu je najbolje da uradi ono što mu ionako odgovara, jer stvari očigledno nisu jasne i nisu jednoznačne.

Možeš li nam usporediti instituciju rabina s imamom?

Teško. Koliko se ja razumijem u Islam, imam je onaj koji predvodi vjernike u molitvi. Znači može postojati stalni imam ili ad hoc imam. Stalni imami su zaduženi i za upravljanje džamijama ili mesdžidima u kome predvode molitvu. U Judaizmu predvođenje skupne molitve nije rabinska dužnost.

U mnogo čemu su ti, bezbeli, bliži monoteisti iz drugih vjera, i dobro je što je tako - ali postoje i određene konkretne situacije u kojima si, htio ne htio, najupućeniji na "svoje" sekulariste, a i oni na tebe. Po principu, *Neka svoga, i u gori vuka*. U ratu, recimo... prvenstveno stoga jer druga strana ne dijeli muslimane na evlije i ćafire, kao što ne dijeli Srbe na pravoslavne i ateiste ili Hrvate na katolike i agnostike. Ni nacisti ni ustaše, Bog im svako zlo dao na oba svijeta, recimo, nisu dijelili Jevreje na observantne i sekularne – nego "koga ufatiše - toga ubiše".

Jutarnje bogoslužjenje u Aškenaskoj sinagogi u Sarajevu (ratna 1994.),
Roš (h)šaana - Jevrejska Nova godina

Osoba koja predvodi molitvu zove se na hebrejskom *hazan*, a na evropskim jezicima *kantor*. Naški bi se moglo reći predmolitelj. Naravno, i rabin može (kao i bilo koji drugi jevrej) služiti ili kao ad hoc ili kao stalni *hazan*, ali mu je to onda dodatna funkcija, kao što recimo muderis može biti i imam neke džamije. Ukratko, *haham* (kako, rekosmo, Sefardi nazivaju svoje rabine) paralelna je ulozi muslimanskog *hakima*. U Bosni se umjesto *hakim* češće kaže *kadija*, ali kako taj naš bosanski *kadija* sjedi u *meščemi* (*mehkema* – *hakimova* kancelarija) onda je jasno da se radi o istoj funkciji s dva imena. Elem, da ne duljim, rabin je dakle prvenstveno stručnjak za (*h)alaha*, to jest za jevrejsko pravo. Slično značenju termina *šerijat* – i termin (*h)alaha* znači Put, put kojim se ide. Put pravednih. Uloga rabina, dakle, nije ritualna nego pravna. Rabin je lice koje nadgleda da sve u jednoj jevrejskoj zajednici bude u skladu sa Torom i njenom tradicionalnom interpretacijom. On sudi u slučaju sporova i upućuje u nejasnim situacijama. Ukratko, rabin nadgleda rad svih općinskih institucija: skupštine, odbora, škole, sinagoge, groblja, zabavišta i slično, nastojeći da im noga nikad ne spuzne s puta pravde i bogobojažnosti.

ŠTO JE JUDAIZAM I POVEZNICE S ISLAMOM

Većina naših čitalaca, pretpostavljamo, vjerojatno bi teško definirala Judaizam. Možeš li nam približiti osnovne postulate svoje vjere?

E to, već, mogu. U Judaizmu postoji 13 *'iqare (h)a-emuna* (= imanskih šartova):

Uzvišeni Bog je Apsolutno Suveren. Niko mu ništa ne može ni dodati ni oduzeti, niti bi bez Njega išta moglo postojati.

Bog je Jedan, i to kako Jedinstven (nema drugog boga osim Njega) tako i Jedincat (nedjeljiv).

Bog je bestjelesan i nematerijalan.

Kao što je prethodio svemu, tako bi postojao i kad bi sve ostalo prestalo da postoji.

Samo je Bog dostojan da mu se čini *avoda* (ibadet), služiti bilo čemu drugom je *avoda zara* (širq).

Bog komunicira sa ljudima putem proroštva.

Mojsije, naš Učitelj, *alav (h)a-šalom* (alejhi selam) je otac svih proroka, onih koji su mu prethodili i onih koji su došli

poslije njega. Njegovo je proroštvo posebnog stepena i nikada prije ili poslije njega nitko nije komunicirao s Božanskim na istom nivou.

Tora (=Tevrat) koju nam je zavještao Mojsije je Bogom data, i Mojsije, naš Učitelj, *alav (h)la-šalom* je bio samo pero u Božanskoj ruci, tako da je sva Tora od Boga dana i ne sadrži ljudske primjese.

Ova Tora nikad nije bila i nikada neće biti promijenjena.

Bog je svjestan ljudskih djela.

On nagrađuje pravednike i kažnjava bezakonike.

Obećani *Mašiah* (Pomazanik, Mesija, Halifa) iz Doma Davidovog će se kad-li-tad-li pojaviti da reuspostavi uzor-društvo zasnovano na Tori, u koje će se ugledati svi narodi svijeta, od vlastitog htjenja i uvjerenja.

Bog je kadar oživjeti mrtve i učinit će to kad htjedne, kao što je i obećao.

Kao što vidiš, dobar dio šartova su nam gotovo identični. Prvih pet jevrejskih šartova odgovaraju prvom islamskom i njegovim objašnjenjima. Naš šesti sličan je vašem drugom, jer i proroštvo i anđeli govore o istom: obje *ummot* (i Mojsijeva i Muhammedova) vjeruju u komunikaciju između Boga i ljudi. Jevrejski sedmi, osmi i deveti princip vjere slični su islamskoj vjeri u *kitabe* i *resule*. Podvlačim, Jevrejstvo ne niječe mogućnost da Bog pošalje raznim narodima razne poslanike sa raznim knjigama, koje bi ih vodile ka vjeri u Jednog Boga i *avodat (h)la-Shem (h)la-mekubelet* (magbul ibadetu), ali se čvrsto drži da Bog nikada ne mijenja ono što je poslao nekom narodu, jer ako je Bog savršen i nepromjenjiv – onda je i Njegova intervencija u istoriju određene grupe nepromjenljiva i savršena. Bog je, naravno, Apsolutno Suveren i može naložiti raznim grupama razne stvari, sve u zavisnosti od toga šta je za svaku pojedinu grupu najbolje. Otuda, za Judaizam, objave drugih *ummot* (ummeta) ne predstavljaju nikakav teološki problem. Naravno, pod uslovom da su zasnovane na ideji čistog monoteizma i neantropomorfizma. Nezamislivo je, naime, iz perspektive Judaizma, da bi Bog nekom narodu objavio da je On lično djeljiv, promjenljiv, prolazan, ovisan ili tjelesan – jer Bog nikom ne bi lagao o Sebi.

Mislim da se jevrejska vjera u Božansku svijest o ljudskim djelima i Njegovo nagrađivanje dobrih i kažnjavanje zlih (deseti i jedanaesti princip vjere) može usporediti sa četvrtim islamskim šartom koji govori o *kaderu* ili sudbini, jer šta je sudbina ako nije ono što je pojedincu dosuđeno na osnovu njegovih djela i vjere koju ta djela iskazuju. Jevrejstvo inzistira na ideji Apsolutne Božanske Pravednosti. Neprilično bi bilo pomisliti da bi Bog zlima propisao dobru a pravednima

Ako je Bosna hljeb, jevreji nisu ni brašno ni voda tog hljeba – ali sol jesu! Jevrejski udio u bosanskom mlijeu nikad nije bio pitanje kvantiteta – nego kvaliteta. Bi li Bosne bilo bez jevreja? Bi! Bi li to bila *Bosna*? Jok! Možda ovo s hljebom nekom zazvuči pretenciozno. K'o biva Bosna bi bila "nejestiva" bez jevreja. Hajmo ovako, ako je Bosna somun - jevreji su čurekot.

Judaizam, po definiciji, mora doživljavati Islam kao veliki napredak za čovječanstvo nekada ogrezlo u idolopoklonstvu, totemizmu i animizmu – koje je sada, blagoslovljenim djelovanjem Muhammeda, uzdignuto do monoteizma. Islam, zauzvrat, priznaje legitimitet naše Knjige i puta koji ona nalaže. Dok god i jedni i drugi mislimo da je onaj drugi legitiman, nebitno je da li mislimo da je naš put ipak malo bolji. Mi smo stariji, a vi ste veći – tako da svako svoju prednost tumači kao znak Božanskog favorizma.

lošu sudbinu. Jednako tako, jevrejska vjera u uskrsnuće mrtvih lijepo se prepliće sa sadržajem petog islamskog šarta o *javmil ahiri*, ili posljednjem danu. Naravno, u mnogo čemu smo i različiti. Muslimani vjeruju da je jevrejska Tora vremenom djelomično izmijenjena. Pristajanje na tu pomisao bi za jevreja bilo *kefira* (=kufir), ali je za muslimana *halal*, jer Tora ne obavezuje nejevreje.

Jednako tako, sve što mi vjerujemo za Mojsija, vi vjerujete za Muhammeda. Što je i logično, jer da nije tako, mi ne bismo bili Mojsijeva *umma* a vi Muhammedova. Ono što je bitno da se podvuče, rabinski Judaizam uči da muslimani mogu zaslužiti Božansku nagradu ako se budu držali monoteističkih i moralnih principa Islama. Čini mi se da, jednako tako, i Islam uči da jevreji ne moraju nužno preći na Islam da bi zaslužili Božansku milost, nego je mogu zadobiti kroz održavanje Tore. Ukratko, ko iole ima soli u glavi može jasno uvidjeti da ove dvije časne vjere jedna drugoj priznaju legitimitet, i jedna drugu doživljavaju kao legitiman *put spašenja*. Ku' ćeš više? Naravno, svaka od ovih dviju vjera ponosob drži da je ona kod Boga na malo višem mjestu, ali vjerujem da je tako i kad jedan muž ima više žena, a ne kamoli Jedan Bog više *ummot*. Svaka takva žena, biće, vjeruje da je, ipak, malo (ili puno) preća od svih ostalih. Mislim da je to sasvim normalno, jer ko ne voli sebe ne može voljeti ni druge. Na koncu konca, i sama Tora lijepo kaže, *Voli svoga druga kao što voliš sebe*, znači ako ne voliš sebe, ne možeš voljeti ni druge. Ne mislim da je loše ni kad se vjere takmiče, dok god se takmiče u dobru. Ko će bolje Bogu ugoditi. Neka konkurencije, zdrava je! Uostalom, ovaj stav nigdje nije ljepše iskazan do li u Kur'anu samom, Sura al-Ma'ida, ajet 48: *A da je Allah želio, On bi vas sljedbenicima jedne vjere učinio, ali On hoće da vas iskuša u onome što vam propisuje, zato se natječite ko će više dobra učiniti; Allahu ćete se svi vratiti – pa će vas On o onome u čemu ste se razilazili obavijestiti*. Problemi nastaju kad jedna vjera zaniječe drugoj pravo da se drži svoje knjige, ali u slučaju ovih dviju konkretnih vjera taj problem danas ne postoji – a i u prošlosti je bio toliko endemičan da je malo do umjereno suviše na njega trošiti dodatne riječi.

Osim što su monoteističke religije, koje povezuje zajednički otac Abraham / Ibrahim, koje su poveznice Islama i Judaizma? Također, u čemu se to radikalno teološki razilazimo?

Teorija jevrejskog prava, kao ni teorija šerijata (koliko se ja u isti razumijem), ne poznaje kršćansku maksimu *Bogu Božje, caru carevo*. I u Judaizmu i u Islamu sve je Božje, uključujući i cara. Stoga, dakle, (*halaha* (jevrejsko pravo), jednako kao i šerijat regulira sve sfere života, kako javnu tako i privatnu, znači: i liturgiju i ekonomiju, i teologiju i krivično pravo, i dogmatiku i etiku. Dakle, ono što povezuje Judaizam i Islam nasuprot Kršćanstvu to je "pravna priroda" ovih dviju religija. Kultura *šeelot utšuvot* (doslovno: pitanja i odgovora, paralelno islamskoj fetvi), dakle fenomen konstantnog obraćanja religijskom autoritetu sa pitanjima iz svakodnevnice, kako bi se znalo šta je zabranjeno a šta dozvoljeno, šta čisto a šta nečisto, toliko tipična za Judaizam i Islam, relativno je strana Kršćanstvu.

Judaizam, po definiciji, mora doživljavati Islam kao veliki napredak za čovječanstvo nekada ogrezlo u idolopoklonstvu, totemizmu i animizmu – koje je sada, blagoslovljenim djelovanjem Muhammeda, uzdignuto do monoteizma. Islam, zauzvrat, priznaje legitimitet naše Knjige i puta koji ona nalaže. Dok god i jedni i drugi mislimo da je onaj drugi legitiman, nebitno je da li mislimo da je naš put ipak malo bolji. Mi smo stariji, a vi ste veći – tako da svako svoju prednost tumači kao znak Božanskog favorizma. Kao što sam ranije već rekao, ni Judaizam ni Islam ne počivaju na zapadnoj ideji da se religija bavi duhovnim a politika ovosvjetskim. Utoliko, osnovni "teološki" sukob Judaizma i Islama je političke prirode. Da li je iz perspektive islamske teologije moguć nemuslimanski suverenitet na bilo kom djelu Blagoslovljene Zemlje, ili ti Zemlje Banu Israil (Sinova Izraelovih). Kada bi islamski teolozi dali Izraelcima osjećaj da Islam može verificirati bilo kakav dogovor između Izraelaca i Palestinaca, taj dogovor bi bio postignut daleko brže – i to (kao što i treba) zbog unutrašnjeg pritiska u Izraelu, a ne zbog vanjskog pritiska (iz Amerike). Dok god većina Izraelaca bude vjerovala (a raznorazni islamski teolozi ih svojim fetvama u tom stavu svakodnevno učvršćivali) da Islam "po definiciji NIKADA ne može pristati na ustupanje BILO KOG DIJELA teritorije *Dar ul-Islama* nemuslimanima", mirovni proces neće dobiti puni zamah. Jevreja je šačica u usporedbi s muslimanima svijeta, i zato nije čudo što nam treba jasan *jemin* da teritorijalni kompromis nije samo novo arapsko sredstvo za konačno rješenje jevrejskog pitanja na Bliskom Istoku. Izraelci strahuju da arapski i muslimanski svijet pregovorima i mirovnim inicijativama želi samo iznuriti i oslabiti Izrael, kako bi ga na kraju dokusurio. Znači, cilj je isti kao i 1948. – samo se sredstva mijenjaju, u zavisnosti od odnosa snaga. Sukob Izraelaca i Palestinaca, kao i budući sporazum ova dva napaćena naroda ima i teološku dimenziju – biće to novi dogovor Judaizma i Islama o suživotu potomaka dvaju Avramovih sinova: Isaka i Išmaela.

Po tvom mišljenju koje su osnovne predrasude koje jevreji i muslimani imaju jedni prema drugima i kako ih nadvladati?

Prvo lokalno, pa onda globalno. Predrasude, kao i samo njihovo ime znače unapredni stav koji nije zasnovan na rasuđivanju, prosuđivanju i sagledavanju. Mislim da urbani bosanski muslimani i jevreji, nemaju nekih bitnijih uzajamnih predrasuda. Višestoljetna izloženost jednih drugima bila je

dovoljna da umjesto predrasuda ljudi formiraju stvarne iskustvene stavove. A ovi, kao što to obično biva kad postoji direktni ljudski kontakt, ne samo da nisu problematični – nego bi mogli poslužiti kao uzor za formiranje muslimansko-jevrejskih odnosa u evropskim društvima u kojima se imigrantske muslimanske zajednice po prvi put sreću sa stvarnim jevrejima, o kojima su dotada imale samo negativne predrasude zasnovane na tri i po upitna hadisa i "neupitnoj" anticionističkoj propagandi. Ostalo je samo još da muslimanska čaršija, u Sarajevu i drugdje, apdejtuje i

Istorija međureligijskog razgovora prije je istorija rasprave, prepucavanja i nadmudrivanja nego li istorija slušanja, razumijevanja i odgovora na rečeno/čuveno/shvaćeno. Od Francuske revolucije na ovamo, međutim, religija u Evropi gubi status objektivnog znanja o svijetu i čovjeku, postajući subjektivno ubjeđenje, stvar individualnog opredjeljenja. Time je i međureligijski (do)govor postao manje hitan i bitan, ali upravo u nošenju sa bezvjerjem materijalizma evropski teolozi su, polako ali sigurno, "objedinili front", shvaćajući da je ono što ih ujedinjuje (suština) daleko pretežnije od onog što ih razdvaja (forma).

novopristigle neurbane muslimane i nauči ih šta je kod nas u čaršiji red. Uzdam se da su muslimani Sarajeva dorasli tom zadatku, a vrijeme će pokazati da li sam bio u pravu. Na globalnom planu, na tragu onoga što sam već rekao ranije... Što prije mi prestanemo strahovati od islamske potpune i definitivne teološke nesprenosti na postojanje Izraela u bilo kojim granicama, a vi prestanete strahovati od cionističke zavjere usmjerene na jevrejsko gospodarenje cijelim Bliskim Istokom, svijetom i okolinom – to ćemo prije i jedni i drugi postići Božje zadovoljstvo, i na ovom i na onom svijetu.

Kada mi, danas, predstavljaju nekog potencijalnog suradnika iz neke druge tradicije i hvale ga kao odmjerenog i uravnoteženog, ja odmah pitam da li je rečeni ikad bio ekstremista. Sugovornici počesto ne shvate tok misli, pa krenu u apologetskom tonu, *znaš bio je mlad* i slično - a ja se zapravo radujem što ću imati pravog sugovornika u osobi koja je zatvorila potpuni krug, prerasla isključivost mladalačkog zanosa i stasala u zrelog vjernika. Ako mi, pak, kažu da je rečeni oduvijek bio odmjeran, ja se malo razočaram, jer: *ko nikad nije bio vrelo – teško da će ikada postati rijeka.*

Kumplitz il minyan, proslava vjerskog punoljetstva - Sarajlije iz Kanade pred Zapadnim zidom u Jeruzalemu

Nama su vaši strahovi od nas blentavi, a moguće je da su i va- ma naši. Kad sam 'nako kaharli, ja odem na neki islamistički polu-anticionistički, polu-antisemitski sajt i odma' mi se raspoloženje popravi čim vidim čime sve vladamo i kako smo uspješni. *Da je babi propeler, bila bi helikopter!*

O SEKULARNIM JEVREJIMA I SEKULARNIM MUSLIMANIMA

Kada mi netko spomene sekularni Islam ili pak europski Islam naježim se od muke. Kao da postoje neki drugi normalniji muslimani, kao da postoje neki europski muslimani mimo civilizacije Islama. Ne slažem se s takvim diobama. Što je sa sekularnim Judaizmom i europskim jevrejima? Tko su ekstremni muslimani, a tko ekstremni jevreji? Zasigurno nam možeš puno toga posvjedočiti budući da često putuješ na relaciji Sarajevo – Jeruzalem – Europa...

Sekularni Islam je, naravno, *contradictio in adjecto* – i tu si ti u pravu. Nezavisno od toga, sekularni muslimani postoje, ježio se ti na to ili se ne ježio. Postojanje drugih ljudi, ma kako čudni oni bili u našim očima, ne zavisi od našeg pristanka. Oni su tu, htio ti to ili ne. Ti, naravno, možeš da ustvrdiš kako oni uopšte nisu muslimani, a oni će ti na to lijepo reći kako su oni Muslimani ili Bošnjaci (ili Turci, ili Albanci) muslimanskog povijesnog kruga. I? Će si bio? – Nide! Šta si radio? – Ništa! Opet imaš s njima neki presjek skupova od kog ne možeš pobjeći, na glavu da se nasadiš. U mnogo čemu su ti, bezbeli, bliži monoteisti iz drugih vjera, i dobro je što je tako - ali postoje i određene konkretne situacije u kojima si, htio ne htio, najupućeniji na "svoje" sekulariste, a i oni na tebe. Po principu, *Neka svoga, i u gori vuka*. U ratu, recimo... prvenstveno stoga jer druga strana ne dijeli muslimane na evlije i ćafire, kao što ne dijeli Srbe na pravoslavne i ateiste ili Hrvate na katolike i agnostike. Ni nacisti ni ustaše, Bog im svako zlo dao na oba svijeta, recimo, nisu dijelili Jevreje na observantne i sekularne – nego "koga ufatiše - toga ubiše". Takva iskustva stvaraju pomake u svijesti, i malo koji bosanski alim ili evropski rabin ne bi i o tome vodio računa kad bi se povelu pitanje statusa današnjih *koferim* ili ti ćafira. Komplicirano? Šta ćeš, Onaj koji nas je dozvao u postojanje, i to tu gdje jesmo i baš tad kad smo, nam nikad nije ni obećao da će lako biti čovjek i određivati se prema drugima bez da se ogriješiš, ja o sebe i svoju vjeru – ja o njih i njihovo ljudsko dostojanstvo. Nego, kao kod Njegoša, *Šta je čo'ek, a mora bit čo'ek.*

E vidiš, i u tome su nam *ummot* slične. Sekularni Judaizam je, bezbeli, notorni nonsens – ali su, zato, sekularni Jevreji notorna činjenica. A da vidiš tek veselja kad imaš zajedničku nacionalnu državu, ili zajedničku općinu (jer jevrejske općine u dijaspori nisu samo sinagoge nego i "klubovi nacionalne manjine", baš kao i neki mesdžidi u Republici Hrvatskoj) sa sekularnima. Tako, recimo, ima jedan jevrejski praznik, *Hanuka*, koji slavi spomen na malu grupu jevrejskih teocentrika koja se pobunila protiv vlasti heleniziranih Jevreja i njihove sprege sa ondašnjom globalnom vladom, izvela prevrat, potamanila ćafire, protjerala uljeze, i uspostavila Tora-državu. Da vidiš kako zdušno u današnjem Izraelu sekularni Jevreji slave rečeni praznik morao bi se zapitati jesu li oni

svjesni činjenice da je to praznik u slavu nekih tamo birvaktilskih fundamentalista koji su potamanili birvaktilske sekulariste, liberale i globaliste. Nego, u čemu je stvar? I kod Jevreja i kod Bošnjaka religija je bila osnovni faktor stvaranja naroda. Sljedstveno, tvoja živa vjera je za tvoje sekulariste njihova istorija, tradicija i kultura. Oni tu svoju istoriju, tradiciju i kulturu vole baš kao što ti voliš svoju vjeru. Identificiraju se sa tvojim mudracima, tvojim junacima i tvojim vječitim pozitivcima, gade se istih drevnih negativaca kao i ti, pri čitanju zajedničkog kanona raduju se na istim mjestima gdje i ti, plaču gdje i ti. Naizgled "sve im je jasno" - ali nešto ipak "ne štima". Ključna razlika je nedostatak *faktora Bog* u njihovom poimanju svijeta. S druge strane, opet, nemalo takvih sekularista zna i te kako prešišati deklarirane vjernike u domenu etičnog ponašanja. Kad tome još dodaš koliko je zla učinjeno u ime religije na ovoj zemlji, eto nas pred vratima mog ličnog stava o ovom kompliciranom pitanju: Vjerujem da će, čim vjernici posvete etici onoliko pažnje koliko posvećuju ritualu, i nevjernici shvatiti spiritualne vrijednosti rituala. Bar većina... Do tad, ne čudim se njima, nego nama.

Što se ekstremista i ekstremizma tiče, lično držim da je ekstremizam nužna faza u razvoju čovjeka, a samim tim i vjernika. Kada čovjek tek utvrđuje svoje jastvo i pokušava da odredi granice vlastite ličnosti, da shvati gdje prestaje on a počinju drugi, sagledavanje svijeta u osnovnim konturama, u takozvanoj crno-bijeloj tehnici, nije nužno kontra-produktivno. Dapače, ličnost u formiranju (bez obzira na to da li se neko formira kao čovjek i kao vjernik u pubertetu, ili se formira kao vjernik a "re-formira" kao čovjek u poznijem životnom dobu) je pod strašnim pritiskom i stvaranje "čvrstog" religijskog, etičkog ili kulturnog identiteta izgleda mi kao dobra centripetalna protuteža nebrojenim centrifugalnim faktorima kojima su ljudi u sazrijevanju izloženi. Kad ima pameti, odgovorna tradicionalna zajednica vodi svoje članstvo u pravcu pozitivnog iskorištavanja ove faze zanesenosti vlastitim identitetom i tradicijom na način koji njima koristi a drugima ne šteti. Na žalost, danas smo svjedoci apsurdne situacije da u mnogim vjerskim zajednicama ekstremisti pokušavaju da nametnu svoju nedozrelu viziju cijeloj zajednici. Da sve bude gore, nerijetko se radi o najboljim sinovima određene zajednice, o iskrenim idealistima čiji zanos i karizma plijene. Ništa tužnije (a vala ni ružnije) od vjerske (kobajagi) zajednice koja nije u stanju da osigura dozrijevanje svojoj djeci, nego se povlači za njima i pušta ih da je vode kad sami još uvijek trebaju vodstvo. Iskusni vjernici imaju odgovornost da kanaliziraju zanos svojih tek stasavajućih suvjernika, obavezu da im pomognu da od bujice naprave stameni potok - a ne poplavu koja šteti okolini,

Kumplir il minyan, proslava vjerskog punoljetstva, pripreme

dok od nje same ne ostaje ništa. Kada takvo odgovorno vodstvo izostane, često se desi da ekstremizam umjesto faze u životu postane supstitut za život. Tada slobodno možemo govoriti o zastoju u razvoju ličnosti. O izvjesnoj duhovnoj perverziji. Jako je tužno vidjeti ljude u pedesetim ili šezdesetim godinama života kako svoju nepotrošenu i nesublimiranu seksualnu energiju pretvaraju u nepresušni izvor omraze prema svijetu i ljudima, a prije svega prema vlastitim suvjernicima (koji su ih neodgovorno pustili da ne odrastu i ne dorastu, pa mi ih, u neku ruku, i nije previše žao).

Kada takve Petar-Pan vođe, edipovci koji ne samo da nikada nisu do kraja odrasli - nego nedoraslost predstavljaju kao cilj i vrlinu, uspiju da se nametnu mladim umovima kao autentični glasnogovornici tobože zanemarenih vrijednosti, katastrofalne posljedice su pitanje dana. Kao što znaš, pokušavam da budem aktivan u međureligijskom dijalogu - a sebe doživljam kao teocentričnog humanistu jevrejske provenijencije. Kada mi, danas, predstavljaju nekog potencijalnog suradnika iz neke druge tradicije i hvale ga kao odmjerenog i uravnoteženog, ja odmah pitam da li je rečeni

ikad bio ekstremista. Sugovornici počesto ne shvate tok misli, pa krenu u apologetskom tonu, *znaš bio je mlad* i slično - a ja se zapravo radujem što ću imati pravog sugovornika u osobi koja je zatvorila potpuni krug, prerasla isključivost mladalačkog zanosa i stasala u zrelog vjernika. Ako mi, pak, kažu da je rečeni oduvijek bio odmjeren, ja se malo razočaram, jer: *ko nikad nije bio vrelo - teško da će ikada postati rijeka*. Uataoč svim opasnostima ne-

kontrolirane i nekanalizirane ekstaze, *tunjava* tinjanje (puki tradicionalizam) mi se nikada nije činilo dostojnom alternativom. A, ako ćemo po srcu, sve mi se nešto čini da i sama vjerska baza ima više povjerenja u post-ekstremiste kada je u pitanju predstavljanje u međureligijskim "deverima", nego li u pred-ekstremiste. Narodna intuicija, šta li?!

DIJALOG IZMEĐU MONOTEISTIČKIH RELIGIJA

Dodiri Kršćanstva, Islama i Judaizma u Španjolskoj - između ostalog, tvoja su znanstvena preokupacija...

Da, uvijek me iznova fascinira taj period koji se u jevrejskim naukama naziva Zlatnim Dobom Španjolske, kratki bljesak prave religijske zrelosti, u kome su (u lucidnim intervalima) pripadnici svih triju vjera igrali neki relativni ferplej na stvarno zajedničkom terenu. Da se razumijemo, i to je daleko od ideala odgovorne religijske zrelosti kome bismo trebali da težimo danas - ali, lijepo je znati da je utopija nekad, ipak, bila blizu ostvarenja. Primjera radi, u usporedbi sa zlatnim dobom Španjolske, Osmansko Carstvo se doima kao

period u kome jedan fudbaler sam *pipla* loptu na trgu, tolerirajući da druga trojica *piplaju*, svak u svojoj avliji. Za onaj vakat, izgleda, ni to nije bilo malo. U to zlatno doba Španjolske mudraci svih triju vjerozakona bavili su se, između ostalog, i pitanjem odnosa između racionalnog (logički dokazivog) i postracionalnog (mistično iskustvo, proroštvo, objava), polazeći od (nekim teozozima i danas upitne premise) da je ljudsko znanje jedno, da su logika i filozofija univerzalne kategorije - te da je znanje i iskustvo drevnih grčkih filozofa (a samim tim, naravno, i suvremenih inovjernihika) u ovim oblastima relevantno i iskoristivo. Kao što bi Einsteinov genije, da je rođen u nekom afričkom plemenu a ne u visoko-industrijaliziranoj Evropi, došao do izražaja u činjenici da bi mali Bantu Einstein skupio daleko više banana nego druga djeca iz sela - tako ni Maimonides (na zapadu odomaćeni nadimak za Rabi Moše ben Maimona, koji je među svojim arapskim suvremenicima bio poznat po arabiziranoj verziji njegovog hebrejskog imena: Abu 'Imran Musa ibn Majmun ibn 'Ubajd Allah) ne bi bio Maimonides bez duha sinteze ljudskog iskustva koji je vladao Al-Andaluzom. Maimonidesovo remek djelo *Vodič zabludjelih* (sistemizovana reprezentacija rabinske metafizike) nezamislivo je bez aristotelijanskih temelja, Al-Farabijeve teorije proroštva ili Ibn Badžine teorije duše.

Pitam se koliko islamskih teologa danas uopće zna da je *Vodič* izvorno napisan na arapskom jeziku, te da mu je izvorni naslov *Dalalat al hairin*. Nedavno je u Zagrebu, u izdanju Demetre, izašao integralni hrvatski prijevod arapskog izvornika *Vodiča*, iz pera

vrnog hrvatskog arabiste Danijela Bučana. Toplo preporučujem! U to su sretno vrijeme jevrejski i islamski mistici posuđivali jedni od drugih ideje te razmjenjivali i prosuđivali uzajamna iskustva. Najbolji primjer sinteze jevrejskog mističizma i sufizma je *Kitab Faraid al-kulub* (Farzovi srca) Ribi Bahje Ibn Pakude iz Saragose. Tad se čak i jevrejski ekskluzivizam nadahnjivao na islamskim izvorima, pa je tako jedan od vodećih zagovornika jevrejske posebnosti, Ribi Jehuda ben Šemuel (h)a-Levi (među Arapima poznatiji kao Abu-I-Hasan ibn Levi) usvojio šiitske koncepte a la *safwa* (odabrani rod, odabrani soj).

Strah počesto osjećamo prema nečemu što ne poznajemo. Složit ćemo se da je zato dijalog među religijama itekako potreban. Svjedoci smo raznih oblika institucionalnog dijaloga između kršćana, jevreja i muslimana na našim prostorima, što je u svakom slučaju pohvalna činjenica. Međutim, koliko su ti razgovori vođeni političkim diktatom, a koliko stvarnom potrebom za tolerancijom i suživotom?

Istorija međureligijskog razgovora prije je istorija rasprave,

prepucavanja i nadmudrivanja nego li istorija slušanja, razumijevanja i odgovora na rečeno/čuvano/shvaćeno. Od Francuske revolucije na ovamo, međutim, religija u Evropi gubi status objektivnog znanja o svijetu i čovjeku, postajući subjektivno ubjeđenje, stvar individualnog opredjeljenja. Time je i međureligijski (do)govor postao manje hitan i bitan, ali upravo u nošenju sa bezvjerjem materijalizma evropski teolozi su, polako ali sigurno, "objedinili front", shvaćajući da je ono što ih ujedinjuje (suština) daleko pretežnije od onog što ih razdvaja (forma). Jednako tako, shvatili su da je jedna od osnovnih primjedbi religiji njen "doprinost" sukobu i podijeljenosti svijeta, te su se predali dokazivanju da ovjekovječivanje podjela nije nužni zahtjev religije same po sebi. Tekovine ovog novog religijskog trenda, međutim, nisu na vrijeme stigle do južnoslavenskih prostora, gdje je religija bila jedina organizaciona alternativa komunističkom jednopartijskom sistemu, te kao takva iskorištena od strane nacionalista, koji su se zacarili nad nekim religijskim zajednicama svojih etničkih grupa, kad već nisu mogli organizirati partije s nacionalnim predznakom. Nacionalizacija religije i

religijacija nacije na južnoslavenskim prostorima dovela je do toga da se kod nas govor o općim ljudskim vrijednostima obično doživljava kao recidiv komunističkog "bratstvo/jedinstvo" ideala; koji bi, onda, valjda trebao biti stran svakoj religijskoj tradiciji ponaosob i svima skupa (jer svaka bi, tobože, trebala biti zainteresirana samo za "svoje" ljude, a ne i za "nevjernike").

Sad je, valjda, konačno došlo vrijeme da i mi damo svoj doprinos svjet-

skom međureligijskom dijalogu. Da je sreće i pameti, mogli bi prednjačiti u tom poslu i ponuditi svijetu i devletu recept zasnovan na stvarnom, iskustvenom međureligijskom suživotu. Ti si inicirao jedan međureligijski časopis, i ja stvarno čekam tu suradnju *k'o ozeblo sunce* jer iskreno vjerujem da je teocentrični religijski humanizam ozbiljna alternativa kako nacio-centričnom i nacio-latricnom poimanju religije, tako i antropocentričnom humanizmu suvremenog materijalizma. Da li je moguće voljeti Boga, a u isto vrijeme mrziti ljude (posebno one koji ga i sami vole, pa makar i drugačije nego mi sami)? Ja mislim da nije! Stvarno nam je potrebno neko mjesto razgovora o našim bitnim razlikama i našim suštinskim sličnostima, mjesto koje neće biti identificirano ni sa jednom vjerskom zajednicom *per se*, niti će biti obilježeno "zvaničnom multi-tuti-fruti retorikom" za koju svi izgleda znaju da je više usmjerena na skupljanje poena kod stranih posmatrača, nego za uši vlastite pastve.

Želim da vjerujem da će de-ateizacija i re-teizacija humanističke retorike na sjevernom Balkanu doprinijeti uočavanju činjenice da uzajamno poštovanje, suradnja i spremnost na

dijalog ne samo da nisu strane našim časnim monoteističkim tradicijama – nego su, zapravo, težnja svake naše religije ponaosob, čim se ista oslobodi straha od zatiranja, progona, dominacije i preglasavanja. U eri u kojoj smo se izborili za različita ljudska prava možda nije zgoreg da definiramo i jedno od Božanskih "prava", Božje pravo da se raznim ljudima objavi na razne načine. Ovdje smo da učimo jedni od drugih, uspoređujemo iskustva i pokažemo Abrahamu da Isak i Jišmael, Jakov i Esav ipak znaju da im je praotac jedan, kao i Bog čijem je poštovanju podučio sinove i unuke...

USTAŠKA OKUPACIJA I PRIČA O VREMENU KAD JE SVAKI PETI SARAJLIJA BIO JEVREJ

Po tvojoj ocjeni, budući da je broj Jevreja uz genocidnu politiku u NDH smanjen na minimum, koliki je njihov utjecaj na multikulturalnu sliku BiH, i kojoj mjeri su važni kao dio konfesionalnog i etničkog dijaloga u toj zemlji?

Ako je Bosna hljeb, jevreji nisu ni brašno ni voda tog hljeba – ali sol jesu! Jevrejski udio u bosanskom miljeu nikad nije bio pitanje kvantiteta – nego kvaliteta. Bi li Bosne bilo bez jevreja? Bi! Bi li to bila *Bosna*? Jok! Možda ovo s hljebom nekom zazvuči pretenciozno. K'o biva Bosna bi bila "nejestiva" bez jevreja. Hajmo ovako, ako je Bosna somun - jevreji su čurekot. Može li somun biti bez čurekota? Može! Je li somun? Jest! Je li to to? Jok! E tako je, "meščini" i s bosanskim jevrejima. Izbriši ukus koji je Bosni dalo njihovo vjekovno prisustvo – i to već više nije to. Sve i da su ustaše, za vrijeme hrvatske okupacije BiH, i pobile sve jevreje (a nisu, nego "samo" osamdeset posto) još uvijek bi Sarajevo bilo poznato po svojoj (H)agadi; Isak Samokovlija bi još uvijek bio neraskidivi dio bosanske književnosti; Isak-eff. Salom bi još uvijek bio prvi sarajevski ljekar obrazovan na Zapadu; a njegov zet, Jakov-eff. Sumbul, bi još uvijek bio prvi sarajevski farmaceut *a la franka*; dok bi Laura Papo Bohoreta još uvijek bila prva žena na svijetu koja je pisala drame na Ladinu. Salomova palača (ona lijepa zgrada sa reljefnim likovima u narodnim nošnjama na Titovoj, odmah do kina Imperijal), Umjetnička Galerija BiH (preko puta Saborne Crkve), ona zgrada na Titovoj (u kojoj je nekad bila, a može biti da je i sad, buregdžinica pod imenom Semberija) kao i zgrada pred kojom plamti Vječna vatra (nekadašnji *Grand Hotel* Danijela Saloma) još uvijek bi svjedočile o sjaju samo jedne od viđenijih sefardskih porodica Sarajeva. Pet jevrejskih hramova, što na čaršiji, što u centru (dakle više nego li i pravoslavnih i katoličkih crkava u Starom Gradu i Centru zajedno), još uvijek bi pričali priču o vremenu kad je svaki peti Sarajlija bio jevrej.

Bjelavski hram *Bet Tefila* (na Mejtašu) još uvijek bi pričao priču o sarajevskoj jevrejskoj sirotinji koja je odvajala od usta da u svom komšiluku podigne Dom Božji. Današnji BKC (nekadašnji Radnički Univerzitet Đuro Đaković) sagrađen pred sam II. svjetski rat, priložima sarajevskih jevreja, koji je ponosno nosio ime *Kal Grandi* ili ti *Veliki Hram*, još uvijek bi bio najveća sefardska sinagoga ikad podignuta u Evropi. *Kal vježu* ili ti *Stari Hram* na čaršiji, i uz njega skoro pa prislonjeni *Kal Muevu* ili ti *Novi Hram*, još uvijek bi pričali priču o jevrejskom udjelu u zanatima i trgovinama Baš Čaršije. Ltd.

Ltd. Ltd. Mogao bih do sutra nabrajati ono što se obično naziva jevrejskim doprinosom razvoju BiH. Srećom, ta priča još uvijek traje. Potomci malog broja bosanskih jevreja koji su, zahvaljujući Talijanima i partizanima preživjeli NDH okupaciju, još uvijek bitno doprinose napretku zajedničke kuće. Taj doprinos je uvijek bio veći od jevrejskog procenta u stanovništvu Bosne, pa je i danas tako.

Poznato je, prema nekim nedavnim istraživanjima, da nema niti jednog pravnog dokumenta, niti jedne fetve, koja bi diskriminirala nemuslimane u osmanskome periodu.

Jevrejima je u Osmanskom carstvu bili poprilično lijepo, a često i mnogo ljepše nego li u katoličkoj Evropi. Ilustrativan je poziv jedrenskog romanijotskog rabina Isaka Sarfatija iz 1454. godine aškenaskim jevrejima da napuste katoličku Evropu i skrase se u benevolentnom Osmanskom carstvu. Živa istina! Ne postoji ni jedna jedina osmanska fetva ili carski ferman koji bi diskriminirali jevreje u odnosu na druge nemuslimane. Istovremeno, valja podvući, do *Đulhane hatišerifa* iz 1839. (kada počinju reforme u pravcu stvaranja građanske države) Osmansko carstvo nije bilo država svih svojih građana – nego islamska država u kojoj su nemuslimani bili građani drugog reda, te kao takvi nisu mogli obnašati javne funkcije, plaćali su *džiziju* (poseban porez za nemuslimane) i bili izloženi čitavom nizu restrikcija čije je cilj bio podvlačenje njihovog inferiornog položaja u odnosu na *carsku vjeru*. Na primjer: zabrana jahanja ili pasanja oružja u prisustvu muslimana, zabrana odijevanja odjeće i obuvanja obuće određenih jarkih boja koje su bile rezervirane samo za muslimane. Iskreno govoreći, ove odredbe nisu jevrejima teško padale, jer su zauzvrat dobili ne samo autonomiju – nego i državnu zaštitu za život po svom Zakonu.

Dapače, može se čak reći da su jevreji u Osmanskom carstvu bili pozitivno diskriminirani. Na primjer, na jevreje se nije primjenjivao najgrozomorniji osmanski instrument reifikacije (pretvaranja u stvar, pokretno dobro) nemuslimana: devširma ili danak u krvi. Dok su stotinama godina janjičari (i sami porijeklom oteta kršćanska djeca) "ubirali" kršćansku djecu po Rumeliji (osmanskom Balkanu) i Anadoliji, jevrejske su porodice toga bile pošteđene. Razloga je za to više: devširma se sprovodila prvenstveno u selima – a osmanski jevreji su bili gotovo isključivo urbana populacija. Osim toga, Porta je znala da su kršćani vezani za zemlju, jezik i kraj – te da većina neće odseliti ako zulumi ne pređu određenu mjeru. Jevreji su, međutim, bili daleko mobilniji -

Najbolji primjer sinteze jevrejskog misticizma i sufizma je *Kitab Faraid al-kulub* (Farzovi srca) Ribi Bahje Ibn Pakude iz Saragose. Tad se čak i jevrejski ekskluzivizam nadahnjivao na islamskim izvorima, pa je tako jedan od vodećih zagovornika jevrejske posebnosti, Ribi Jehuda ben Šemuel (h)a-Levi (među Arapima poznatiji kao Abu-I-Hasan ibn Levi) usvojio šiitske koncepte a *lafwa* (odabrani rod, odabrani soj).

pa su se u slučaju otmice djece mogli i iseliti džematile. Uostalom, kao zanatlije, trgovci i pripadnici slobodnih profesija (ljekari, farmaceuti i slično) jevreji su bili daleko bitniji za osmansku privredu nego ruralno zemljoradničko stanovništvo. Kad je, svojevaktile, sultan Bajazit primio jevreje prognane iz Španjolske, on se nije mogao čudom načuditi da Fernando i Izabela lišavaju svoje carstvo ovog radinog i benignog elementa, unapređujući time njegovo.

Kad se sve sabere i oduzme, imajući na umu naše današnje standarde tolerancije i zaštite prava manjina, mislim da bi se cijelo osmansko poglavlje sefardske istorije danas najbolje dalo sumirati riječima: *Bilo je lijepo i lijepo je što je bilo*. Drugim riječima, raznoraznim neosmanistima (počev od Davidovića, t.j. Davidoglua pa nadalje) mora biti jasno da što je bilo napredno za 16. i 17. vijek nije, nužno, prihvatljivo za 21. vijek. Da li bilo ko zdrave pameti mislio da bi današnji balkanski ili bliskoistočni jevreji ili kršćani milom pristali da sjahuju s konja (ili izlaze iz kola na autoputu) kad pored njih musliman prođe pješke, ili da sakrivaju mobilne telefone (taj mi je današnji gadžet pao na pamet kao pandan ondašnjem muškom gadžetu: *svijetlom oružju*) kad pored njih prođe neki musliman. O bojama odjeće i obuće da ne govorim. Da skratim, *Bilo je lijepo, a sad je još ljepše*.

Kad se već dohvatismo Osmanlija i vladalačkog doma Osmanovića, pretpostavljam da većina čitalaca *Behara* zna da se (za razliku od prakse u ostalim monoteističkim religijama) jevrejstvo prenosi po majci, a ne po ocu. Muslimanima muškarcima, recimo, dozvoljeno je da se ožene *kitabijkama* (jevrejkama ili kršćankama), ali su djeca iz takvoga braka apriori muslimani. Katolička crkva dozvoljava sklapanje braka katolika i inovjeraca (bez razlike pola), pod uslovom da nekatolički supružnik unaprijed pristane da djeca budu podignuta kao katolici. U Judaizmu, prelazak nejevrejskog bračnog partnera na jevrejsku vjeru je uslov za sklapanje (*h)alahičkog* braka, a vjerska pripadnost djece iz mješovitih brakova računa se po majci. Djeca jevrejina i kršćanke su kršćani, djeca jevrejina i muslimanke su muslimani, a djeca jevrejke i kršćanina ili jevrejke i muslimana su jevreji. Izgleda da se time htjelo obeshrabriti jevreje muškarce, koji su ekonomski bili nezavisniji od pripadnica ljepšega pola, da se žene izvan vjere – a, istovremeno, možda, staviti do znanja momcima drugih vjera da će im se djeca (ako milom ili silom posegnu za jevrejskim djevojkama) ipak računati kao jevreji. Bilo kako bilo, ako primijenimo ovo jevrejsko stanovište do kraja – ispada da su najmanje petorica Osmanskih sultana bili čisti jevreji, po jevrejskom zakonu. Tako, na primjer, glasoviti Sulejman Veličanstveni, među Turcima poznatiji kao Kanuni Sultan Sulejman (Zakonodavni Sultan Sulejman) po svojoj majci Helgi, aškenaskoj jevrejki čije je muslimansko ime bilo Ajša Hafiza (1479.-1534.), bi danas u svakoj sinagogi bio brojčan u *minjan* (kvorum od deset muškaraca, jevreja, neophodan da bi se održala skupna molitva), jer je njegov (*h)alahički* status neupitan. S obzirom na činjenicu da je i žena Sulejmana Veličanstvenog bila jevrejka (Hurem-Sultanija, na Zapadu poznatija kao Rokselana Š1506.-1558.Ć, rođena je u Poljskoj kao Aleksandra Lisovska), i Sultan Selim II. je po jevrejskom pravu bio jevrejin, a etnički posmatrano

Mislim da je što brže i što opsežnije uključivanje tekovina sefardske kulture u izraelski mainstream bitno i za unapređenje izraelsko-palestinskih i izraelsko-arapskih odnosa. Sefardi su stoljećima lijepo živjeli sa muslimanima, pa ne bi bilo zgoreg da to pozitivno iskustvo prenesu i ostalim sudržavljanima.

imao je tri četvrtine "jevrejske krvi". Nakon što se i sam Selim II. oženio jevrejkom, Nurbanu-Sultanijom (1525.-1587.) koja je rođena kao Rahela, njegov sin Murat III. ne samo da je bio (kao i otac mu) (*h)alahički* jevrejin – nego je i etnički već imao sedam osmina "jevrejske krvi". Ovakvih istorijskih primjera ima još. Ne držim, naravno, da su navedeni osmanski sultani imali bilo kakav jevrejski identitet, ali vjerujem da su ga otete jevrejske djevojke uspjele u nekoj mjeri sačuvati. Te zato uopće ne sumnjam da je benigni osmanski stav prema jevrejima bio uslovljen ne samo interesima carstva i jevrejskom lojalnošću, nego i zagovorom Sultanija Majki koje su porijeklom bile jevrejke. Unatoč rečenome na početku prethodne rečenice, svaki put kada gledam na Youtubu postove turskih islamista o jevrejskom porijeklu Ataturka kao dokazu da je i uspostava turske republike samo još jedna jevrejska zavjera protiv hilafeta, uvijek dobijem želju da im kažem: *Što bi jevreji rušili hilafet, kad su mu stajali na čelu. Toliko je turskih sultana čije je jevrejsko porijeklo daleko neupitnije od Ataturkovog, pa što po tom ne čačkate?*

Poznato je da su muslimani sačuvali sarajevsku Hagadu, da su pomagali mnogim Jevrejima za vrijeme II. svjetskog rata. Poznate su i muslimanske rezolucije protiv progona Srba, Jevreja i Roma u El-Hidaji 1941. Jesu li, prema tvojim saznanjima, muslimani sudjelovali u rušenju sinagoga i progону Jevreja?

Priča o odvažnosti i mudrosti ondašnjeg direktora Zemaljskog muzeja Joze Petrovića i muzejskog kustosa Derviša Korkuta u spašavanju *Sarajevske Hagade* ubilježena je zlatnim slovima, kako u jevrejsku tako u sarajevsku istoriju, i postala je dio *hagade* (kaže) o Hagadi. Istovremeno, dok su hrabri pojedinci spašavali što se spasiti može i dok je poštena muslimanska inteligencija prosvjedovala (i to je nepobitna istorijska činjenica) protiv progona Srba, Jevreja i Roma – dotle su neki drugi muslimani obnašali najviše funkcije u zločinačkoj NDH (od potpredsjednika Džafer-bega Kulenovića, preko doglavnika Adem-age Mešića - do Ustaškog Muftije, Imama Poglavnikovih Tjelesnih Zdrugova, Akifa Handžića) – ili, pak, kao "obične" ustaše (a manje-više četvrtina ustaša su bili tadašnji Hrvati islamske vjeroispovijesti) sudjelovali i na terenu u državotvornom projektu NDH, koji je podrazumijevao istrebljenje svih Jevreja i Roma, te "radikalno rješenje srpskog pitanja" (po ustaškom trojstvenom receptu: trećinu pobiti, trećinu protjerati i trećinu pohrvatiti). Neslavnom muslimanskom udjelu u ustaškom klanju treba dodati i "teoretski rad" nekih ondašnjih bosanskih alima

(posebno imama Handžar divizije) koji su s oduševljenjem prihvatili bljutavu antisemitsku propagandu Hitlerovog suradnika Emina El-Husejinija, jeruzalemskog Velikog Muftije. Jednako tako, na slikama skrnavljena jevrejskog Velikog Hrama (današnji BKC), iz 1941. godine, vide se i neki muslimani (jasno je to po fesovima na njihovim glavama) kako raznose hramske klupe, ili skidaju bakar sa hramskoga krova.

Ukratko, bio je rat – i bilo je svega. U svakom žitu ima i kukolja, a u svakom ratu ispliva i nedžaset. Zato nasuprot muslimanskoj ustaškoj halaši i nedžasetu treba staviti muslimanske "evlije" iz Drugog svjetskog rata, poput Ahmeda Sadika kog su ustaše ubile u Jasenovcu zbog spašavanja Jevreja, ili njegovog zeta, Mustafe Hardage, koji je i sam hapšen od ustaša i zamalo platio glavom spašavanje porodice Kabiljo. *Ko pomaže progonjenim, posuđuje Bogu* - veli jedna jevrejska poslovica – i, uistinu, u toku posljednjeg bosanskog rata, Kabiljovi su nadigli izraelsku vladu na noge, kako bi iz sarajevskog užasa izveli Mustafinu udovicu i Ahmedovu ćerku, Zejnebu Hardagu rođ. Sadik. Kada je ova časna starice sletjela na izraelski aerodrom, tadašnji izraelski ministar unutrašnjih poslova upitao ju je da li su tada, 1941., kada su pomagali Jevrejima, mogli i pomisliti da će u budućnosti postojati neka jevrejska država koja će se truditi da oduži dugove – na šta mu je Zejneba kratko rekla: *Nismo mi spašavali Jevreje, mi smo spašavali komšije*.

Dovoljno je da je na svakog ustaškog zločinca muslimanskog porijekla bio jedan jedini Ahmed Sadik, jedan Mustafa Hardaga, jedan Derviš Korkut – pa da Sefardi iz Bosne znadnu da nisu džaba živjeli 500 godina i sa Bošnjacima.

Tvoje zaista impozantno poznavanje islama proizlazi i iz činjenice da si odrastao među muslimanima u Sarajevu. Možeš li s nama, iz osobnog iskustva, podijeliti nekoliko zanimljivih/šaljivih susreta dviju vjera.

Evo ti par anegdota koje meni uvijek izmame osmijeh na lice. Žene Sefartkinje voljele su da provode vrijeme polupraznika (prvi i posljednji dani praznika koji traju preko jedne nedjelje, a la Pesah i Sukot, računaju se u pune

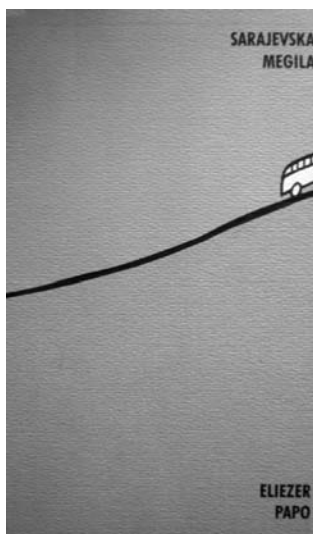
praznike u koje je zabranjen bilo kakav rad, dok se srednji dani praznika smatraju polupraznikom – i neki su hitni poslovi dozvoljeni) u kartanju. Hahamima se to, bezbeli, nije svidjelo – i oni izdaju odredbu po kojoj je "u svakoj jevrejskoj kući zabranjeno kartanje na polupraznik". Tu se naše mudre *nonas* (bake) i *tijas* (tetke) dosjete i iznajme avlije muslimanskih komšinica i serbez nastave da igraju karata, jer su hahami zabranili igranje u kući, a ne u avliji – i to samo jevrejskoj, a nikako u muslimanskoj. Judaizam je strašno osjetljiv na zaklinjanje Božijim imenom onako "bezveze", bez pravog razloga i nijeta, a pošto je prosječnom Bosancu "vala" (Boga mi) svaka druga riječ – jedan od sarajevskih hahama u svojoj knjizi *Damesek Eliezer* upozorava protiv rečene prakse sljedećim riječima: *Enmentar el nombre de el Šem Jitbarah no es asur davka en lešon (h)la-kodeš, salvo en todo modo de lašon es asur, tanto en Ladino... i ansi en lašon de los gojim: "Boga mi" o ke dizi "Tako mi Bog", i ansi si dizi in turkesku "vala i bila". Spominjati ime Boga Blagoslovenog nije zabranjeno samo na Svetom jeziku (hebrejskom), nego je zabranjeno na svakom jeziku, kako na Ladinu... tako i na jeziku nejevreja: "Boga mi", ili ko kaže "Tako mi Bog", ili ako kaže na turskom "vala i bila".*

Namjerno sam citirao i izvorni tekst na Ladinu, da čitaoci Behara čuju i koju riječ jezika kojim je nekad govorila petina Sarajlija. I za kraj, svojevaktile mi je jedan dedo musliman ovako objasnio zašto je bosanskim muslimanima dozvoljeno piti rakiju, iako bi to po Islamu trebao biti veliki grijeh: *Kad je Fatih Sultan Mehmed Bosnu feth učinio on nas je pozv'o u din, a mi smo rekli da nemeremo pošto bi se ogriješili jer mi volimo popit' – a u Islamu je to haram. Onda je on rek'o: Samo vi hajte vjeri, a evo ja vam dajem izun da morete pit rakiju... I tako je ostalo do dana današnjeg. Ova diskrepancija između naloga vjere i općenarodne prakse među mnogim bosanskim muslimanima nije promakla ni njihovim jevrejskim komšijama, pa je stoga jedno šeretskih kodnih imena, koje se u Ladinu koristi za Bošnjake, ime *Almešas*, ili ti *Šljive* – k'o biva *Ovi što piju rakiju, iako ne bi smjeli*.*

KNJŽEVNA KARIJERA I ROMAN NA LADINU

Može li se za tebe reći da si trenutno unikatni primjerak jevrejske književnosti u BiH ?. Pišeš romane, priče...

Bar dvadesetak sarajevskih Sefarda je između dva svjetska rata pisalo pjesme (npr.: rabin Avram Kapon, Moše Rafaelović Atijas zvani Zeki-eff. i drugi), priče (npr.: rabin Avram Romano "Buki", Moni Finci, Benjamin Pinto, Samuel Romano i drugi) ili drame (npr.: rabin Moric Levi, Šabetaj Đaen, Laura Papo "Bohoreta" i drugi) – ali su njihova djela ostala nepoznata široj čitalačkoj publici, jer su pisana na Ladinu. Sarajlijama i Bosancima uopće, naravno, poznati su samo oni koji su, poput Isaka Samokovlije ili Eriha Koša, stvarali na bosanskom - ili, poput Oskara Daviča, Davida Albaharija i Filipa Davida, na

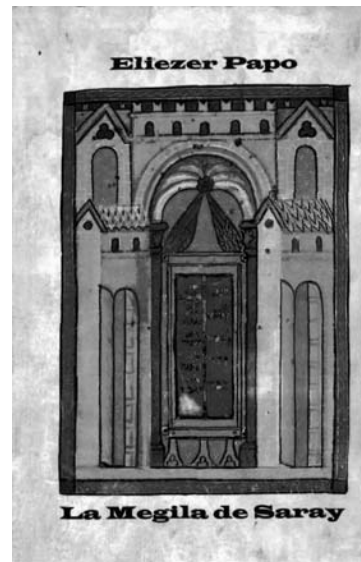

srpskom. Moj spisateljski rad se naslanja na obje tradicije lokalnih jevrejskih pripovjedača, kako na onu na Ladinu, tako i na onu na jeziku sredine – ali i na besmrtnike naše književnosti: Andrića i Selimovića.

Autor si knjige *La Megila de Saray* koju si napisao na ladinu. Taj dijalekt pretklasičnog španjolskog jezika bio je materinji jezik većine Sefarda u Osmanskom carstvu. Jezik koji je izgubljen i zanemaren. Zanimalo bi nas ponešto o tvom zaista pohvalnom radu na očuvanju ladino kulture...

Roman *Sarajevska megila* sam prvobitno počeo pisati na bosanskom, ali sam već pri prvom dijalogu instinktivno prešao na Ladino (dodajući prijevod u fusnotama). Pošto su kod mene likovi znatno blagoglagoljiviji od pripovjedača, brzo se ispostavilo da to tako neće ići. Roman s tri frotlja strane fusnota i nije baš neko primamljivo štivo. Dakle, u prvi mah, bilo je daleko lakše prevesti uvodne narativne, odnosno ne-dijaloške dijelove, na Ladino – nego li prisiliti sefardske likove da u šesnaestom vijeku (kad radnja romana počinje) govore jezikom svoje nove zemlje. Tako je prvo izdanje romana izašlo u Jeruzalemu, na Ladino – i tek sam kasnije "prepjevao" knjigu na bosanski. Kažem prepjevao, jer za razliku od Ladino verzije (koja se obraća Sefardima bilo gdje, a ne samo eks-jugoslavenskim Sefardima) beogradsko izdanje romana (za sada i jedino, jer što bi neko u Bosni objavljivao istorijske romane o bosanskim Sefardima) obraća se srpsko-hrvatsko-bosanskoj čitalačkoj publici. Dok je prvima više trebalo objašnjavati Bosnu a manje Sefarde, drugima je Bosna jasna - ali Sefardi baš i nisu. Pokušavam reći da se ne radi o jednom te istom romanu na dva jezika, nego radije o nekoj vrsti adaptacije.

Njemačko divljanje na Balkanu i ustaško u Bosni koštalo je života većinu Sefarda (Bosna, Srbija, Makedonija, Grčka). Nisu stradali jedino Sefardi "stare Bugarske" (Bugarski su fašisti, naime, isporučili Nijemcima Jevreje sa okupiranih područja, poštedivši Jevreje koji su od ranije imali bugarsko državljanstvo) te Sefardi Turske. Sa Holokaustom, Ladino je izgubio kritičnu masu govornika i postao jezik u opasnosti. 1948. godine, sa osnivanjem države, većina turskih i bugarskih Jevreja se iselila za Izrael gdje su se prvo lokacijski, a potom i biološki, izmiješali sa ostalim jevrejskim grupama, prestavši tvoriti jedinstvenu etničko-jezičku grupu unutar Jevrejstva. U Izraelu je tada vladao kulturni koncept negiranja dijaspore i inzistiranja na "direktnom nadostavljanju" na Bibliju. Radilo se na obnavljanju hebrejskog jezika kao objedinjujućeg faktora svih Jevreja, a Ladino, Jidiš i Judeo-Arapski je tadašnja zvanična državna ideologija odbacila u ropotarnicu povijesti. U međuvremenu, koncept monolitne hegemonističke kulture je krahirao (ja Rabi šučur) i današnje izraelsko društvo je kulturološki mozaik različitih jevrejskih (naravno, ne samo njih) etničkih grupa. U Izraelu danas živi dvjestotinjak hiljada ljudi sefardskog porijekla koji se u posljednje vrijeme sve više interesiraju za svoje korijene. Mislim da je što brže i što opsežnije uključivanje tekovina sefardske kulture u izraelski mainstream bitno i za unapređenje izraelsko-pa-

lestinskih i izraelsko-arapskih odnosa. Sefardi su stoljećima lijepo živjeli sa muslimanima, pa ne bi bilo zgrešno da to pozitivno iskustvo prenesu i ostalim sudržavljanima. Što se tiče moga rada na proučavanju Ladina, te bogate književnosti stvorene na tom jeziku – predajem sefardsku kulturu i književnost na Ben-Gurion Univerzitetu u Negevu i zamjenik sam direktora *Moše David Gaon Centra za istraživanje Ladino kulture*, koji nosi ime jednog od izraelskih pionira u ovom naučnom polju – a inače je bio naš čovjek, Travničanin. Centar prikuplja usmenu i pismenu građu na Ladino, financira istraživačke projekte, organizira naučne skupove, drži kurseve i obrazuje mladi nastavno-istraživački kadar koji će sutra ovu jedinstvenu baklju prenijeti dalje.

Posebno su, i glazbeno i tekstualno, lijepe sefardske narodne pjesme. Možemo li ih usporediti sa sevdalinkama?

Sefardske narodne pjesme dijele se na tri kategorije: *komplas* (paraliturgijske pjesme, ili ti ilahije) *romanse* (ljunačke ili ti epske pjesme) i *kantikas* (lirske ili ljubavne pjesme). Ove posljednje su *per definitionem* tematski bliske sevdalinkama, a na Balkanu su im postale još bliskije, melodijski, refrenski, po načinu a i po kulturološkom kontekstu izvođenja. Što se melodijske bliskosti tiče, ponekad se ne zna šta je starije: kokoš ili jaje. Drugim riječima, da li je određena melodija uticaj Sefarda na bosansku kulturu ili uticaj bosanske kulture na Sefarde. Primjerice, na istu onu melodiju na koju se u Sarajevu pjeva čuvena sevdalinka *Kad ja pođoh na Bentbašu*, a na koju se donedavno među bosanskim muslimanima pjevala i jedna ilahija na arapskom jeziku, Bosanski Sefardi pjevaju jedan *pijut* (pseudoliturgijska pobožna pjesma, ilahija) za ispraćaj Šabata (Subote) na hebrejskom, njegov prevod na Ladino – te jedan pasus iz Psalma 118, koji se pjeva na hodočasne praznike.

Možeš li čitateljima Behara, za kraj, uputiti jednu pozdravnu poruku na pravom bosansko - ladino dijalektu?

Il Djo vuz de bjen, i ondi lu miter! - Nek vam Bog da dobro, i da ga imadnete gdje smjestiti!